

Η ΤΕΧΝΙΚΗ ΤΗΣ ΜΕΤΑΣΥΝΘΕΣΗΣ ΣΤΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΣΥΝΑΙΣΘΗΜΑΤΩΝ: ΔΟΜΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑ-ΑΝΑΛΥΣΗ CORPUS ΕΡΕΥΝΩΝ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΣΦΥΓΙΚΟ ΦΑΙΝΟΜΕΝΟ¹

Νίκος Ναγόπουλος,^α Δημήτρης Παρασκευόπουλος,^β

^α Καθηγητής, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

^β Πανεπιστημιακός Υπότροφος, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Περίληψη

Η όλη προβληματική της συγκεκριμένης συμβολής εμπίπτει στις μεθόδους διαχείρισης και αξιοποίησης της υφιστάμενης ερευνητικής πληροφορίας συμβάλλοντας σε θεωρητικά πεδία όπως αυτό της κοινωνιολογίας των συναισθημάτων. Προς στην κατεύθυνση αυτή, εργαλεία μετά-σύνθεσης ή μετά-ανάλυσης επιστημολογικών και οντολογικών σχημάτων που υιοθετούνται σε επιμέρους ερευνητικές δράσεις δύνανται να συμβάλλουν στην περαιτέρω απόκτηση γνώσης προσεγγίζοντας τις πολλαπλές τροπικότητες όσον αφορά τον καθορισμό του ερευνητικού αντικειμένου, των διαδικασιών και των προϊόντων εννοιολόγησης, την επιλογή δειγματοληπτικού πλαισίου και τις τεχνικές συλλογής και ανάλυσης ερευνητικών δεδομένων. Το κέντρο βάρους της συγκεκριμένης εργασίας αντλώντας από υπό διαμόρφωση συλλογή ερευνητικών πρωτοβουλιών/μελετών του Πανεπιστημίου Αιγαίου εξετάζει την έννοια των συναισθημάτων εξειδικεύοντας στο πεδίο μελέτης του προσφυγικού φαινομένου από τη μεριά των κοινωνικών επιστημών θέτοντας ως βασικά ερωτήματα επισκόπησης: α) το κατά πόσον λαμβάνονται υπόψη τα συλλογικά συναισθήματα της βιωμένης εμπειρίας και κατ'επέκταση ο βαθμός σημαντικότητας στην εξέταση επιμέρους κοινωνικών πτυχών του φαινομένου, β) ποιο το περιεχόμενο της μορφικής ποικιλίας και των διαστάσεων που καταλαμβάνουν και γ) ποιες μεθοδολογικές στρατηγικές και δ) δεοντολογικές δεσμεύσεις υιοθετούνται στις συγκεκριμένες μελέτες περίπτωσης. Ειδικότερα, η συμβολή περιλαμβάνει: α) παρουσίαση των διαδικασιών αναζήτησης - επισκόπησης που πραγματοποιήθηκαν με σκοπό την καταταξιογράφηση και ταξινόμηση του υλικού βάσει του χρονοτοπικού πλαισίου και της τυπολογίας περιεχομένου, β) ανάλυση της μεθοδολογίας εφαρμογής της τεχνικής μετά-σύνθεσης στο συγκεκριμένο γνωστικό πεδίο και γ) παρουσίαση των βασικών θεωρητικών συμπερασμάτων που προκύπτουν μέσω της δευτερογενούς ανάλυσης. Λέξεις κλειδιά: μετά-σύνθεση, συναισθήματα, προσφυγικό.

THE TECHNIQUE OF META-SYNTHESIS IN THE SOCIOLOGY OF EMOTIONS: STRUCTURING AND META-ANALYSING A CORPUS OF RESEARCH ON THE REFUGEE PHENOMENON

Nikos Nagopoulos,^α Dimitris Paraskevopoulos,^β

^α Professor, Department of Sociology, University of the Aegean

^β University Scholar, Department of Sociology, University of the Aegean

Abstract

The whole problematic of this contribution falls within the methods of management and utilization of existing research information contributing to theoretical fields such as the sociology of emotions. Towards this direction, tools for meta-synthesis or meta-analysis of epistemological and ontological

schemes adopted in individual research actions may contribute to further knowledge acquisition by approaching the multiple modalities in terms of defining the research object, conceptualization procedures and products, sampling framework selection, as well as research data collection and analysis techniques. The focus of this paper, drawing from a collection of research initiatives/studies under development at the University of the Aegean, examines the concept of emotions by specializing in the field of study of the refugee phenomenon from the perspective of the social sciences, posing as key review these questions: (a) whether the collective emotions of lived experiences are taken into account in the examination of individual social aspects of the phenomenon; (b) what is the content of the variety of forms and dimensions they occupy; and (c) what methodological strategies and (d) ethical commitments are adopted in specific cases. In particular, the contribution includes: a) a presentation of the search-review processes carried out in order to capture and classify the material based on the time-place context and content typology; b) an analysis of the methodology of applying the meta-synthesis technique to the specific field of knowledge; and c) a presentation of the main theoretical conclusions drawn through the secondary analysis.

Key words: meta-synthesis, emotions, refugee.

Εισαγωγή

Η προσφυγική κρίση την περίοδο 2015-2016 και το πέρασμα στην κατάσταση κοινωνικής διαχείρισης της προοπτικής μακροχρόνιας παραμονής και ένταξης μεταναστών και προσφύγων, αποτέλεσε κρίσιμη μεταβλητή για τις τοπικές κοινωνίες των ανατολικών συνόρων της χώρας. Τα κοινωνικά προβλήματα στην όλη συνθήκη - παρατεταμένος εγκλωβισμός, υπερπληθυσμός στις ακατάλληλες και ανεπαρκείς δομές υποδοχής και φιλοξενίας, ελλιπής ενημέρωση/πληροφόρηση και διαμεσολάβηση, το διαρκώς μεταβαλλόμενο νομικό και κανονιστικό πλαίσιο, αλλά και πέραν της προ-ενταξιακής φάσης, η εμφάνιση πολλών και διαφορετικών προβλημάτων κοινωνικής ένταξης- τροφοδότησαν πεδία ερευνητικού και εκπαιδευτικού σχεδιασμού Σχολών του Πανεπιστημίου Αιγαίου όντας ένας από τους σημαντικούς οργανισμούς των τοπικών κοινωνιών υποδοχής (όπως η Λέσβος, η Χίος, η Σάμος, η Ρόδος). Μία από τις ενέργειες έγκειται στη δημιουργία «Πλατφόρμα Γνώσης και Δράσης Προσφυγικής Κρίσης». Μέσα από τη συγκεκριμένη δράση αποσκοπείται αφενός η συγκέντρωση του γνωστικού κεφαλαίου που αποκτήθηκε τα προηγούμενα χρόνια και αφετέρου, η αξιοποίηση αυτής με σκοπό το σχεδιασμό και την υλοποίηση στοχευμένων και ολοκληρωμένων υπηρεσιών εκπαίδευσης, συμβουλευτικής και ενδυνάμωσης προσφύγων και μεταναστών. Έως και σήμερα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας προχώρησαν στην εφαρμογή τεχνικών αναζήτησης - επισκόπησης με σκοπό την καταλογογράφηση και ταξινόμηση του υλικού βάσει του χρονο-τοπικού πλαισίου και της τυπολογίας περιεχομένου. Συγκεκριμένα, για την περίοδο 1996-2022 καταγράφονται συνολικά 185 ερευνητικές προσπάθειες. Πρόσθετα, σε επίπεδο τυπολογίας περιεχομένου προστέθηκαν εκπαιδευτικές και λοιπές/δράσεις πρωτοβουλίες.

Η όλη προσπάθεια λαμβάνει υπόψιν τον κεντρικό άξονα διαχείρισης και αξιοποίησης της υφιστάμενης ερευνητικής πληροφορίας στο πεδίο αυτό, προσβλέποντας μελλοντικά στη διασύνδεση και τη δικτύωση με συναφείς εθνικές και περιφερειακές ερευνητικές υποδομές, όντας το Πανεπιστήμιο Αιγαίου μέλος του Εθνικού Οδικού Χάρτη Ερευνητικών Υποδομών και αναγνωρίζοντας το ρόλο τους στην προώθηση της γνώσης και της τεχνολογίας. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, πραγματοποιείται μια διαδικασία προδιαμόρφωσης ενός χώρου δεδομένων, αποτελώντας μηχανισμό υποβοήθησης της ερευνητικής διαδικασίας με δυνατότητες συμβολής στη μελλοντική υλοποίηση συγχρονικών, διαχρονικών, συγκριτικών και περιπτώσιολογικών σχεδίων έρευνας και τις εφαρμογές δευτερογενούς ανάλυσης

(Παρασκευόπουλος και Ναγόπουλος 2022), συμβάλλοντας σε θεωρητικά πεδία των κοινωνικών επιστημών όπως αυτό της κοινωνιολογίας των συναισθημάτων στο οποίο εστιάζει και η παρούσα ανακοίνωση. Προς την κατεύθυνση αυτή, έναντι μιας επιφανειακής καταλογογράφησης επιλέχθηκε η συγκέντρωση μετα-δεδομένων -σχετικά με τον σκοπό, την μεθοδολογία, τα βασικά συμπεράσματα- και συγκέντρωση τεκμηρίων -όπως ποσοτικά/ποιοτικά δεδομένα, αναφορές αποτελεσμάτων, δημοσιεύσεις-, τα οποία καθιστούν εφικτή την εφαρμογή τεχνικών μετά-σύνθεσης ή μετά-ανάλυσης.

Θεωρητικό πλαίσιο

Μέσα στις πολλαπλές προκλήσεις που αναδύονται για την κοινωνική έρευνα στο πεδίο των σύγχρονων παγκόσμιων κοινωνικών διεργασιών, η ερευνητική περιοχή της κοινωνιολογίας των συναισθημάτων ασχολείται με την ανάλυση συναισθηματικών φαινομένων και την αναπόσπαστη σύνδεσή τους με εμπειρίες και πρακτικές της κοινωνικής αλληλόδρασης που επηρεάζουν την ανθρώπινη δράση σε διαφορετικούς τομείς της κοινωνίας, την οικονομία, την πολιτική, την τεχνολογία κλπ. Η εστίαση πραγματοποιείται συχνά σε πρακτικές και λόγους που δημιουργούν συναισθήματα, κοινωνικές καταστάσεις που παράγονται από την παρεμβολή της εν-συναίσθησης και της εμπιστοσύνης που επηρεάζουν τους ανθρώπους, και καθορίζουν τις σχέσεις τους με τον εαυτό τους και τον κόσμο. Η μελέτη της συναισθηματικής ζωής, των συναισθημάτων στο εύρος και στην διαφορετικότητά τους, στην πολυπλοκότητα του κοινωνικού κόσμου συνιστά ένα ιδιαίτερης δυσκολίας κοινωνιολογικό εγχείρημα. Τα συναισθήματα συνιστούν μια θεμελιώδη διάσταση της ανθρώπινης εμπειρίας εμπειρικλείοντας μια σειρά ρεπερτορίων (συγκινήσεις υψηλής έντασης, συναισθηματικές πεποιθήσεις, περιπτωσιακά συναισθήματα κ.ά). Η κοινωνιολογία των συναισθημάτων, ως αυτόνομο πεδίο, έχει αναδυθεί τη δεκαετία του 1970 και στις αρχές της δεκαετίας του 1980, μέσα από σημαντικές συμβολές κοινωνιολόγων όπως οι Hochschild (1975a, 1975b), Collins (1975, 1981), Scheff (1977), Kemper (1981), Shot (1979), Gordon (1981) κ.α. Με αφετηρία τις χρονικές περιόδους που μόλις αναφέραμε, τα συναισθήματα έχουν εισαχθεί στην κοινωνιολογική σκέψη, ως ένας από τους βασικούς τρόπους μελέτης της κοινωνικής συμπεριφοράς (Barbalet 1998: 8-9, Turner και Stets 2006), προσλαμβανόμενα μέσα από τη θεμελιακή (μεταξύ και άλλων ιδιοτήτων), ιδιότητά τους -αυτή των κοινωνικών φαινομένων. Η ακολουθούμενη έκτοτε θεωρητικοποίησή τους - συνυφασμένη με τις αντίστοιχες εμπειρικές μελέτες -, έχει συμβάλλει καθοριστικά στην κοινωνιολογική ανάλυση κρίσιμων όψεων της κοινωνικής πραγματικότητας.

Ερευνητικά ερωτήματα/υποθέσεις εργασίας

Σε ένα πρόσφατο κείμενο με τίτλο «*Emotions and Belonging in Forced Migration: Syrian Refugees and Asylum Seekers*», ο κοινωνιολόγος, Basem Mahmud (2021a:1) αναφέρει ότι από τις προπτυχιακές του σπουδές «ένιωθε» ότι οι έρευνες για την μετανάστευση που μελέτησε «αποτύγχαναν» να συλλάβουν την εμπειρία της μετανάστευσης, δεδομένου ότι αφενός οι μάκρο-προσεγγίσεις δεν λάμβαναν υπόψιν τον υποκειμενικό χαρακτήρα και αφετέρου οι μικρο-προσεγγίσεις επικεντρώνονταν στην ορθολογικότητα, παραμερίζοντας τη σημασία των συναισθημάτων στην αναγκαστική μετανάστευση. Η παραπάνω διαπίστωση του ερευνητή άνοιξε αναπόφευκτα ένα πεδίο προβληματισμού ως προς την υφιστάμενη γνώση για το προσφυγικό/μεταναστευτικό φαινόμενο, συνυφαίνοντάς το με το θεμελιακό ερώτημα για την φύση του κοινωνικού δεσμού (Lyotard 2008:47-49) και τις συναισθηματικές διαστάσεις της τελευταίας.

Μεθοδολογία

Ο τρόπος με τον οποίο τα συναισθήματα έχουν εξεταστεί έως σήμερα σε κοινωνιολογικές μελέτες της μετανάστευσης ή ερευνητικές προσπάθειες των κοινωνικών επιστημών, έχει αποτελέσει ήδη αντικείμενο μελέτης ερευνητικών προσπαθειών (Albrecht 2016, Doidge and Sandri 2019, Karakayali 2017), Kleres 2018, Mahmud 2021b, Sanchez Salgado 2022). Η παρούσα μελέτη έχει βασιστεί σε είκοσι έξι (26) ερευνητικές προσπάθειες. Τα κείμενα αυτών των μελετών κωδικοποιήθηκαν, αναπτύσσοντας θεματικά μοτίβα βάσει των παρακάτω ερωτημάτων επισκόπησης: α) το κατά πόσον λαμβάνονται υπόψιν τα συλλογικά συναισθήματα της βιωμένης εμπειρίας στην αναγκαστική μετανάστευση ως προς την εξέταση επιμέρους κοινωνικών πτυχών του φαινομένου, β) ποιο το περιεχόμενο της μορφικής ποικιλίας και των διαστάσεων που καταλαμβάνουν τα συλλογικά συναισθήματα, και γ) ποιες μεθοδολογικές στρατηγικές καθώς και δεοντολογικές δεσμεύσεις υιοθετούνται στις συγκεκριμένες περιπτώσεις. Η συγκεκριμένη μετα-ανάλυση πραγματοποιήθηκε μέσω θεματικής σύνθεσης (Bryman 2017) εξετάζοντας το περιεχόμενο μεθοδολογικής στρατηγικής, ανάλυσης και συμπερασμάτων ερευνών που πραγματοποιήθηκαν από το Πανεπιστήμιο Αιγαίου σε τοπικές κοινωνίες στα ανατολικά θαλάσσια σύνορα της χώρας από το 2015 και μετέπειτα.

Συζήτηση ερευνητικών αποτελεσμάτων

Σύμφωνα με τον Svašek (2010) δύο είναι οι κύριες κατευθύνσεις όπου διαπλέκονται τα ερευνητικά πεδία της μετανάστευσης και των συναισθημάτων. Η πρώτη επικεντρώνεται στην κοινωνία προέλευσης και η δεύτερη στην κοινωνία υποδοχής.

Το ταξίδι προς την Ευρώπη: η εμπειρία του εκτοπισμού

Συλλέγοντας το υλικό αφηγήσεων μέσω της βιογραφικής προσέγγισης και άλλων ποιοτικών μεθόδων αναδύεται η σημαντικότητα της ερμηνευτικής μαρτυρίας που καταθέτει το δρων υποκείμενο, δηλαδή η σημαντικότητα των εμπειριών, των συναισθημάτων, των αξιών και των συμβόλων που αποτελούν το σύμπλεγμα των καταστάσεων και δικαιολογούν την επιλογή των αποφάσεων που το υποκίνησαν να προβεί στην εκτέλεση των συγκεκριμένων πράξεων. Συνεπώς, στη διαμόρφωση του κοινωνικού κόσμου, πέρα από το κοινωνικό πράττειν προσμετράται το φάσμα των ανθρωπίνων συναισθημάτων και συγκινήσεων, ενώ «το σώμα που αισθάνεται» αναδεικνύει την ανάγκη συμπερίληψης μορφών ενσώματης επικοινωνίας, οι οποίες συμπληρώνουν το γλωσσικό μήνυμα καθώς και την ανάγκη συμπερίληψης συναισθηματικών δομών που πλαισιώνουν την κοινωνική δράση (Schmitz 2019). Το τραύμα του εκτοπισμού τοποθετείται μέσα στην ποικιλομορφία των λόγων για τους οποίους το υποκείμενο καλείται να διαχειριστεί το συναίσθημα της εξαναγκαστικής εγκατάλειψης της χώρας προέλευσης καθώς και το βαθμό επικινδυνότητας των «διαδρομών» που ακολουθούν την ανάγκη της «επιβίωσης». Στις αφηγήσεις των υποκειμένων προβάλλονται τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης (Halbwachs 2013) εμπειρικλείοντας μέσα στη βιωμένη εμπειρία του ταξιδιού, της εγκατάλειψης της εστίας -στις εμπόλεμες ζώνες στη Μέση Ανατολή και την Αφρική προς την Ευρώπη-, ποικίλα συναισθήματα όπως του φόβου, της θλίψης, της μοναξιάς, της απογοήτευσης αλλά και το συναίσθημα της ενοχής που τα θέτουν σε μια βιογραφική ρήξη μέσα από τη διέλευση πολλαπλών συνόρων.

Στις εν λόγω έρευνες, η προσφυγική κρίση προσεγγίσθηκε σε επίπεδο επίσημων πολιτικών μέτρων και θεσμικών παρεμβάσεων καθώς και σε επίπεδο πραγματικών βιωμάτων και εμπειριών (Ναγόπουλος 2021), προσεγγίζοντας τα δύο επίπεδα στη θεωρία του Habermas για το *επικοινωνιακό πράττειν*, τον «κόσμο του συστήματος» και τον «κόσμο της ζωής» (Habermas, 1981, Baxter 1987). Στο φάσμα των δύο αυτών επιπέδων εξετάζεται η σημαντικότητα των συναισθημάτων τόσο στη διαμεσολάβηση/πλαισίωση εκ μέρους του συστήματος όσο και ως επιτόπια βιωμένη εμπειρία.

Στο πλαίσιο αυτό, η θεματική σύνθεση που πραγματοποιήθηκε αναδεικνύει βασικούς άξονες της κοινωνιολογικής προσέγγισης των συναισθημάτων στο προσφυγικό φαινόμενο. Πρώτον, την κοινωνική εκφραστικότητα των συναισθημάτων στα πολλαπλά πεδία της βιωμένης εμπειρίας και τη σχέση της με τις πραγματολογικές συνθήκες.

Από τις βάρκες στον εγκλεισμό των Camps

Οι πρώτες αλληλεπιδράσεις του μεταναστευτικού πληθυσμού με υποστηρικτές και εθελοντές ερμηνεύονται, στην βάση της αναζήτησης και της προσφοράς «βοήθειας», σε συναισθήματα έμπρακτης «συμπόνιας» και «αλληλεγγύης», τοποθετώντας την εν-συναίσθηση ως τη βάση ορθολογικών επιλογών και αναλύτη της προσέγγισης των κινήτρων και των παραγόντων διατήρησης της εργασίας στο πεδίο (Chtouris και Zissi 2018). Σε μια επείγουσα χρονικότητα, εστιασμένη στο παρόν (Topali 2021), η στέγαση και η διαμονή προσφύγων και αιτούντων άσυλο τόσο κατά όσο και μετά την περίοδο της ανθρωπιστικής κρίσης χαρακτηριζόταν από συνθήκες υπερπληθυσμού, αναγκαστικής συγκατοίκησης πολλών οικογενειών με όρους βιολογικής συγγένειας. Επιπλέον, απουσίαζαν οι συνθήκες στοιχειώδους ιδιωτικότητας και διαμονής σε προσωπικούς χώρους (Σαββάκης και συν. 2022) ενώ ήταν διάχυτη η βίωση της κοινωνικής απομόνωσης (Χυρολύτας 2017) δεδομένου ότι οι δομές φιλοξενίας βρίσκονταν συνήθως σε απόσταση από τα αστικά κέντρα και από βασικές κοινωνικές και οικονομικές δομές, αποδυναμώνοντας την όποια προσπάθεια καλλιέργειας διαπολιτισμικού κεφαλαίου (Pöllmann 2019, 2021).

Εδώ έγκειται η δεύτερη διαπίστωση που αναδεικνύεται από έρευνες πεδίου και αναδύεται μέσα από τη θεματική σύνθεση. Το ταξίδι προς την Ευρώπη διαπερνά η ανάγκη επιβίωσης, ωστόσο με την άφιξη στα σημεία εισόδου η κοινωνική προσδοκία για μια οργάνωση ζωής στη χώρα υποδοχής φαντάζει μετέωρη, μέσα σε αυτό το «νέο κοινωνικό πεδίο» όπου το βίωμα και τα συναισθήματα των υποκειμένων βρίσκονται σε συνεχή αναπροσαρμογή. Συγκεκριμένα, στις συνθήκες που βιώνονται ως «εγκλεισμός» (Χυρολύτας 2017, Ξυπολυτάς 2019) και αποτυπώνονται εθνογραφικά ή μέσω άλλων ποιοτικών τεχνικών, δυσκολίες υφίστανται, μεταξύ των άλλων, στην παροχή επαρκούς θέρμανσης/υγιεινής και προστασίας από ακραία καιρικά φαινόμενα. Η καθημερινή καταπόνηση επιτείνει δραματικά το συναίσθημα ανασφάλειας των μεταναστευτικών υποκειμένων (Σαββάκης και συν. 2022) και συνιστά σημαντικό προσδιοριστικό παράγοντα για την ψυχική τους υγεία (Zissi 2018). Μέσα στην περιρρέουσα αίσθηση στρατωνισμού, υπήρξαν διαφοροποιήσεις ως προς τις ανάγκες κάλυψης ψυχικών διαταραχών των υποκειμένων (άνθρωποι που πενθούν ή αναζητούν συγγενικά πρόσωπα, θύματα βασανιστηρίων) (Kouroutzas και Paraskevorouλος 2021). Επίσης, τα προβλήματα στη διαμεσολάβηση επέτειναν το βίωμα του αποκλεισμού- αδυναμίας έκφρασης αιτημάτων ή διατύπωσης παραπόνων, στην επαφή με τους οργανισμούς και τις προσφερόμενες υπηρεσίες (Ψημίτης και συν. 2017). Από την άλλη, στις περιπτώσεις εφαρμογής προγραμμάτων κοινωνικής ένταξης (όπως το «ESTIA», ή το «Helios»), οι φόβοι των αιτούντων άσυλο φάνηκαν να μειώνονταν, συμβάλλοντας κατά κάποιον τρόπο στην ανάκαμψη της κοινωνικής προσδοκίας. Ωστόσο, ο βραχυπρόθεσμος χαρακτήρας της

διαμονής σε συνάρτηση με την ενταξιακή διαδικασία στη «νέα πραγματικότητα» παρέπεμπε στην έκθεση σε κινδύνους αστεγίας και σε συνθήκες επισφάλειας που αυτή συνεπάγεται (Σαββάκης και συν. 2022). Ερευνητικές προσπάθειες, δίνοντας έμφαση στην δι-υποκειμενική δράση και στην κατανόηση των υποκειμένων - όχι όμως ως απλουστευμένες αναγωγές στάσεων και συναισθημάτων προερχόμενες μηχανιστικά από τις δομές -, ανέδειξαν την «αναζήτηση της χαμένης αίσθησης της κοινότητας», τους κοινούς τόπους, τις συλλογικές δράσεις και διεκδικήσεις (Τσελεπή και Πετροπούλου 2021), όπως π.χ. συλλογικά κοινοί χώροι στέγασης που οικοδομήθηκαν ως χώροι συνύπαρξης, όπου οι μετακινούμενοι πληθυσμοί θα μπορούσαν να ορίζουν τη ζωή τους ατομικά και συλλογικά αλλά και σε διάδραση με τους ντόπιους πληθυσμούς (Γιαννοπούλου και συν. 2021).

Οι αντιλήψεις των κατοίκων

Εντός της συζήτησης² περί ανοιχτών - κλειστών συνόρων, των υφιστάμενων προβλημάτων που εμποδίζουν ή αναστέλλουν τις διαδικασίες κοινωνικής ένταξης που παρατείνουν το καθεστώς της συναισθηματικής αβεβαιότητας, αναμονής και προσωρινότητας στο οποίο βρίσκεται η πλειονότητα των πληθυσμών αυτών, της διαρκούς μεταβολής και της αυξομείωσης των ροών και των πολιτικών μετεγκατάστασης υπό την πίεση του νέο-συντηρητικού λαϊκισμού σε ευρωπαϊκό επίπεδο - ματαιώνοντας τις προσδοκίες της συνέχειας του ταξιδιού προς την κεντρική Ευρώπη (Ναγόπουλος 2021) και επιτείνοντας την αίσθηση «εγκλωβισμού» των νεοφερμένων (μετανάστες/πρόσφυγες) εντός της ελληνικής επικράτειας (Γουνίας και συν. 2020) -, εντάσσεται και ο τρίτος θεματικός άξονας που αφορά την προοπτική συμπερίληψης προσφύγων/μεταναστών στην ελληνική κοινωνία.

Ο Durkheim (1982: 50-59) θα μας θυμίσει ότι δεν μπορεί να υπάρξει κοινωνία που να μην αισθάνεται την ανάγκη, περιοδικά να υποστηρίζει και να επιβεβαιώνει αντικειμενικά τα συλλογικά συναισθήματα και τις ιδέες που συγκροτούν την ενότητα και την προσωπικότητά της. Στην ελληνική περίπτωση διαπιστώθηκε ότι παρά το μεγάλο και ταυτόχρονο αριθμό αφίξεων προσφύγων και μεταναστών δεν δημιουργήθηκαν την πρώτη περίοδο έντονα αρνητικά συναισθήματα στους γηγενείς πληθυσμούς, πέρα από τα πρώτα «αναμενόμενα» αισθήματα ανασφάλειας. Ποσοτικές και ποιοτικές έρευνες³ ανέδειξαν ότι οι κοινότητες υποδοχής δεν φαίνεται να έχουν παγιωμένες στάσεις, αλλά να σταθμίζουν τα γεγονότα που διαμορφώνονται γύρω τους και να εκφράζουν διαφορετικά κάθε φορά συναισθήματα, ανάλογα με τη διασφάλιση συνθηκών κανονικότητας, ασφάλειας κ.λ.π. Μια άλλη πτυχή των κοινοτήτων υποδοχής είναι ότι θα μπορούσαν υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις να από-δεχθούν τους πρόσφυγες και μετανάστες, διαχωρίζοντας το αίσθημα και τη διάθεση παροχής ανθρωπιστικής βοήθειας από την αποδοχή της συμβίωσης, εκφράζοντας μια γενικευμένη αμφιθυμία (Ρόντος και συν. 2022). Αφενός μεν η παροχή ανθρωπιστικής βοήθειας σημαίνει περισσότερο εν-συναίσθηση, κατανόηση, συμπόνια, φιλάνθρωπη στάση και παροχή φροντίδας πάνω στις βασικές ανάγκες των μεταναστών/προσφύγων, στο βαθμό που οι άνθρωποι αυτοί θεωρούνται αθώα θύματα συγκρούσεων, αφετέρου δε η συναίνεση των γηγενών σε θέματα μονιμότερης διαμονής συνεπάγεται την μακροχρόνια έκθεση σε αυτή την ομάδα νέο-φερμένων, απαιτώντας ένα περισσότερο πολιτικό επίπεδο δέσμευσης που να είναι αναγνωρίσιμο από την κοινωνία υποδοχής. Μέσα από το φάσμα των μελετών που αναλύθηκαν προκύπτει, ότι ένα συνολικότερο πλαίσιο ένταξης δεν υποκινείται μόνον από αισθήματα συμπάθειας αλλά και από άλλους παράγοντες που μπορούν και διασφαλίζουν συνθήκες ασφάλειας, συνοχής και ομαλής συμβίωσης, ενώ παράλληλα εκμηδενίζουν πιθανές προσλαμβάνουσες απειλές, προερχόμενες κυρίως από τα ετερογενή χαρακτηριστικά της διαφορετικής κουλτούρας,

μεγιστοποιώντας σε πραγματιστική βάση την ωφέλεια μέσα από την οικοδόμηση της εμπιστοσύνης σε μικρόκοσμους συμβίωσης (Μαραγκουδάκης και συν. 2022).

Αντί επιλόγου: Η συλλογική μνήμη υπό επεξεργασία

Επιπρόσθετα πεδία ερευνητικού προσανατολισμού αποτέλεσαν: η πολιτική της αναπαράστασης της «προσφυγιάς» σε μουσειακές προθήκες και εκθέσεις (Petridou 2017), τα πεταμένα σωσίβια, τα συντρίμια από τις βάρκες που ενέπνευσαν έργα τέχνης δημιουργώντας νέες συνδέσεις (Petridou 2020) καθώς και το πως οι επαναλαμβανόμενες εικόνες του αισθήματος του πόνου σε φωτογραφικές εκθέσεις διαμορφώνουν το εθνικό φαντασιακό/ κατασκευάζουν νέες εθνο-πολιτικές ηθικές φαντασιώσεις (Topali 2020). Η Arlie Hochschild υποσημειώνει ότι η συγκρότηση της σχέσης «εμείς» και οι «άλλοι» -πυρήνας της εθνικής ταυτότητας- συνιστά πεδίο με πολιτισμική σημασία με όρους αξιών, πηγών νομιμοποίησης, ρητορικής, εικόνας και κυρίως συναισθήματος (Wilson και Lande 2005). Η συλλογική μνήμη και οι πολιτισμικές ταυτότητες αποτελούν έννοιες αλληλένδετες, συγκροτούν ένα κοινωνικό περιβάλλον συναισθηματικής οικειότητας καθώς γεγονότα, παραστάσεις, προγονικές εμπειρίες, κοινές αξίες, στην ουσία όλη η εθνική και τοπική βιογραφία που συνιστά το συμβολικό της φαντασιακής κοινότητας, ανακαλείται στη μνήμη ως ένα παρελθόν που μεταποιείται με όρους κατασκευής ταυτοτήτων. Παράλληλα, οι κοινωνικές και πολιτισμικές βιογραφίες των υποκειμένων δεν αποτελούν μόνο μία απλή συνάθροιση επιμέρους βιωμάτων, αλλά σηματοδοτούν επίσης, προοπτικές στην κατασκευή μιας νέας (κοινωνικής και πολιτισμικής) ιστορίας του μέλλοντος, μία συμβολική κατασκευή της μνήμης καθώς με τη διαμεσολάβηση ή ακόμη και την κοινωνική ρύθμιση των συναισθημάτων επιτελείται το πέρασμα από τις συμβολικές στις κοινωνικές κατασκευές. Κρίσιμο είναι επίσης το μέγεθος στη συγκρότηση της ταυτότητας και της συλλογικής μνήμης καθώς οι κοινωνίες έχουν τη δική τους ιστορία, επομένως δεν διαθέτουν απλώς ένα παρελθόν, αλλά καλλιεργούν και συγκρατούν βιώματα και πρότερες εμπειρίες.

Επιπρόσθετα, ο χρόνος συνιστά παράμετρο για την κατανόηση των μετατοπίσεων των ταυτοτήτων σε σχέση με τα πολιτικά και κοινωνικά συμφραζόμενα καθώς το ίδιο το παρελθόν γίνεται ιστορία και εμπλουτίζει, αν όχι κατισχύει σε έναν κόσμο νοημάτων και πρακτικών όπου οι κοινωνίες μπορούν να κληρονομήσουν μεταπλάθοντας τον αρχικό τους πυρήνα, καθώς ανταποκρίνονται στις εξελίξεις μέσα από τη γνώση και από νέα βιώματα. Οι έννοιες που χρησιμοποιούν οι άνθρωποι, οι γλώσσες που ομιλούν, ο συναισθηματικός τους κόσμος, οι πεποιθήσεις και οι συνήθειές τους διαποτίζονται από την ιστορία και την παράδοση, στις οποίες θα λέγαμε ότι περιλαμβάνονται οι ηθικές έννοιες και οι αξίες που μεταπλάθονται δημιουργικά στο χρόνο. Συνεπώς, η ίδια η συλλογική ταυτότητα δεν υποδηλώνει μια φυσική οντότητα αλλά εκφράζει κυρίως τη γνωστική και συναισθηματική σχέση, την εμπιστοσύνη και τη σύνδεση των ανθρώπων με ένα αντικείμενο αναγνώρισης, καθώς και τη δυνατότητα οι μνήμες του παρελθόντος να ανασκευάζονται και να εντάσσονται σε ένα συγχρονικό και αυτό-αναφερόμενο πλαίσιο. Τα στοιχεία αυτά συγκροτούν νοητικές αναπαραστάσεις, δηλαδή τον σκληρό πυρήνα της ταυτότητας, η οποία αναδύεται αρχικά μέσα από τη συλλογική μνήμη, την προέλευση, τις ρίζες και την ιστορία κάθε ομάδας και κοινότητας διαμορφώνοντας σταδιακά το κοινό πολιτισμικό θεμέλιο του διαμοιρασμού των εμπειριών. Η συλλογική μνήμη, η οποία συνιστά ροή εμπειριών, βιωμάτων και συναισθημάτων τείνει να ταυτίζεται με την κατασκευή του παρελθόντος, ως μία περασμένη συνθήκη που αφενός κληρονομεί αξίες και αναπαραστάσεις αφετέρου καθορίζει και διαμορφώνει το κοινωνικό παρόν. Με τη συμμετοχή σε επικοινωνιακές διαδικασίες μέσα σε πολύ διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και με τη διαμεσολάβηση συλλογικών εμπειριών ανοικοδομούνται οι έννοιες του χώρου και του χρόνου

μέσω γραπτών και οπτικών μέσων μέσα από μια διαδικασία αναστοχασμού κατά την οποία το κοινωνικό καθοδηγείται από την συναισθηματική προοπτική και εξαρτάται από το πλαίσιο κατασκευής του παρελθόντος. Στο σημείο αυτό, μπορεί να διακρίνει κανείς αφενός την συναισθηματική ταύτιση αναφορικά με την εθνική ταυτότητα, αφετέρου την επίκληση βασικών αρχών όπως της αλληλεγγύης, της κοινωνικής ένταξης και της κοινωνικής συνοχής.

Στο πλαίσιο της αναζήτησης ενός σύγχρονου διαπολιτισμικού μοντέλου κοινωνικής ένταξης νεοεισερχόμενων πληθυσμών σε κοινωνίες υποδοχής η συμπερίληψη, η εστίαση και η εμβάθυνση στη σημειολογία των συναισθημάτων μπορεί να καλύψει την απουσία όχι μόνο πραγματικών αλληλοδράσεων ανάμεσα σε πολιτισμικά ετερογενείς πληθυσμούς, αλλά και να διανοίξει ένα νέο πλαίσιο πολιτικής αντιμετώπισης κρίσιμων ζητημάτων, όπως το μεταναστευτικό-προσφυγικό.

Σημειώσεις

¹ Η παρούσα συμβολή πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της Δράσης 1.6 «[eAegean_DIG REFUGE] Πλατφόρμα Γνώσης και Δράσης Προσφυγικής Κρίσης», όπως αυτή εντάσσεται στην Πράξη «[e-Aegean R&D Network] Δίκτυο Έρευνας και Τεχνολογίας Αιγαίου Αρχιπελάγους: Ενίσχυση Περιφερειακής Καινοτομίας, Επιχειρηματικότητας και Αριστείας» με κωδικό MIS 5046494, εντός της Δράσης «Περιφερειακή Αριστεία» του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Ανταγωνιστικότητα, Επιχειρηματικότητα και Καινοτομία». Η δράση συγχρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) και το Ελληνικό Δημόσιο [Σύμφωνο Εταιρικής Σχέσης και Συνεργασίας 2014-2020].

² Η αντιπαράθεση των πολλαπλών αναπαραστάσεων της «προσφυγικής κρίσης» (Tsilimprounidi και συν. 2019), δημιουργεί νέα στερεότυπα για την σχέση μεταξύ Ελλάδας και Ευρώπης, γηγενή και ξένου, πολίτη και μετανάστη, αναγνώρισης και παραβίασης δικαιωμάτων (Τσελεπή και Πετροπούλου, 2021). Το μεταναστευτικό ζήτημα απεικονίζεται ως δυσάρεστη απειλή για τις αξίες, τις κοινωνικές δομές· ειδικά, η διάχυση συναισθημάτων αβεβαιότητας, όπως ο θυμός και ο φόβος -στη λογική της επανάληψης, της παραπλάνησης και της παρουσίας μεμονωμένων περιστατικών ως κυρίαρχων τάσεων- απέναντι στην εικόνα του ξένου, αποτέλεσαν το πρόσφορο έδαφος άνθησης ρητορικών μίσους και από-ανθρωποποίησης, πλαισιώνοντας την πολιτική για την ασφάλεια (Georgoulas 2019).

³ Οι αντιλήψεις του γηγενή πληθυσμού για το μεταναστευτικό ζήτημα και ειδικότερα στο πεδίο της κοινωνικής ένταξης, βρίσκονται στο επίκεντρο αρκετών προσπαθειών κοινωνικής έρευνας εφαρμόζοντας ορισμένες από αυτές ποσοτικές μεθόδους και στατιστικές αναλύσεις στάσεων, απόψεων και συμπεριφορών (Rontos και συν. 2019) είτε ποιοτική στρατηγική μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων και συμμετοχικής παρατήρησης (Parachristou και συν. 2019) είτε και μεικτές μεθόδους έρευνας.

Αναφορές

Ελληνόγλωσση βιβλιογραφία

- Γιαννοπούλου, Χ., Πετροπούλου, Κ., Πιστικός, Η. και Τσαβδάρου, Χ. (2021), Το δικαίωμα των προσφύγων στην πόλη: κρατικοί χώροι φιλοξενίας και στεγαστικά κοινά. Μελέτη περιπτώσεων σε Αθήνα, Θεσσαλονίκη και Μυτιλήνη, στο Ν. Ναγόπουλος (επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*, Μυτιλήνη, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Αιγαίου, σσ. 1158-1172.
- Bryman, A. (2017), *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας*, Π. Σακελλαρίου (μτφρ), Α. Αιδίνης (επιμ.), Αθήνα, Gutenberg.
- Halbwachs, M. (2013), *Η συλλογική μνήμη*, Τ. Πλύτα (μτφρ), Α. Μαντόγλου (επιμ.), Αθήνα, Παπαζήσης.
- Lyotard, J-F. (2008), *Η μεταμοντέρνα κατάσταση*, Κ. Παπαγιώργης (μτφρ), Αθήνα, Γνώση.

- Μαραγκουδάκης, Μ., Ναγόπουλος, Ν., Σαββάκης, Μ., Ρόντος, Κ. Παρασκευόπουλος, Δ. (2022), Ολοκληρωμένη στρατηγική κοινωνικής ένταξης των πρόσφατων μεταναστών/προσφύγων στην Ελλάδα, στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος και Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις για το Μεταναστευτικό/Προσφυγικό και την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών/Προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 275-295.
- Ναγόπουλος, Ν. (2021), Οι ζωές των άλλων. Προσφυγική κρίση και ιδεολογία στη διακυβέρνηση Συριζα, στο Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Το αντισύστημα στην εξουσία*, Αθήνα, Σιδέρης.
- Ξυπολητάς, Ν. (2019), *Πρόσφυγες στη Μόρια: Οι συνέπειες μιας αποτρεπτικής πολιτικής*, Αθήνα, Διόνικος.
- Παρασκευόπουλος, Δ. και Ναγόπουλος, Ν. (2022), Η συμβολή των ψηφιακών σωμάτων (e-corpus) τεκμηρίων στην κοινωνική έρευνα, στο Ι. Κάλλας, Δ. Κονδύλη, Α. Λιναρδής, Ν. Ναγόπουλος, και Γ. Τσιώλης (επιμ.), *Ανάπτυξη υποδομών για την παραγωγή και τη διαχείριση δεδομένων στις κοινωνικές επιστήμες*, Αθήνα: Έκδοση Ελληνικής Ερευνητικής Υποδομής για τις Κοινωνικές Επιστήμες (SoDaNet)-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, σσ.127-144.
- Ρόντος, Κ., Κωστάκη, Α., Κάλλας, Ι., Συρμαλή, Μ.Ε. και Πανάγος, Ν. (2022), Οι στάσεις του Ελληνικού Πληθυσμού απέναντι στη μακροχρόνια παραμονή/ένταξη των ξένων-μια πρωτογενής ποσοτική ανάλυση, στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος και Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις για το Μεταναστευτικό/Προσφυγικό και την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών/Προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 189-218.
- Σαββάκης, Μ., Ναγόπουλος, Ν., Παρασκευόπουλος, Δ. και Αντώνογλου, Δ. (2022), Εθνικές/περιφερειακές πολιτικές και πρόσφατες μεταναστευτικές/προσφυγικές ροές: Αποτίμηση και καλές πρακτικές από τους επαγγελματίες στο πεδίο, στο Κ. Ρόντος, Ν. Ναγόπουλος και Μ. Μαραγκουδάκης (επιμ.), *Θεωρητικές και Ερευνητικές Προσεγγίσεις για το Μεταναστευτικό/Προσφυγικό και την Κοινωνική Ένταξη των Μεταναστών/Προσφύγων*, Μυτιλήνη, Εργαστήριο Κοινωνικής Πληροφορικής, Στατιστικής και Ερευνητικών Υποδομών, Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, σσ. 249-274.
- Τσελεπή, Ν. και Πετροπούλου, Κ. (2021), Χαρτογραφήσεις και αναπαραστάσεις «των άλλων»: Το παράδειγμα της Λέσβου. Προς μια Αντι-ρατσιστική Γεωγραφία, στο Ν. Ναγόπουλος (επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες σήμερα. Διλήμματα και προοπτικές πέρα από την κρίση*, Μυτιλήνη, Σχολή Κοινωνικών Επιστημών Πανεπιστημίου Αιγαίου, σσ. 1172-1179.
- Ψημίτης Μ., Γεωργούλας Σ. και Ναγόπουλος Ν. (2017), *Προσφυγική κρίση και Δημόσιες Υπηρεσίες: Αποτύπωση της προσφοράς των δημόσιων υπηρεσιών της Λέσβου σε ζητήματα υποδοχής, καταγραφής, περίθαλψης και διαδικασίας ασύλου μεταναστών και προσφύγων*, Αθήνα, Εκδ. ΑΔΕΔΥ – Κοινωνικό Πολύκεντρο.

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

- Albrecht, Y. (2016), Emotions in Motion. How feelings are considered in the scope of migration sociological studies, in N. Canto Mila (ed.), *Emotions from a relational perspective*, *Digithum*, No. 18, pp. 25-33.

- Barbalet, J. (1998), *Emotion, Social Theory, and Social Structure: A Macrosociological Approach*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Baxter, H. (1987), System and Life-World in Habermas's "Theory of Communicative Action", *Theory and Society*, Vol. 16, No 1, pp. 39–86.
- Chtouris, S. and Zissi, A. (2018), Volunteers and refugee identity, in A. Hamburger, C. Hancheva, S. Ozcurumez, C. Scher, B. Stankovic and S. Tutnjevic (eds.), *Forced Migration and Social Trauma: Interdisciplinary Perspectives for Psychoanalysis, Psychology, Sociology and Politics*, Routledge, London & New York, pp. 211-224.
- Collins, R. (1975), *Conflict Sociology: Toward an Explanatory Science*, New York, Academic Press.
- Collins, R. (1981), On the microfoundations of macrosociology, *American Journal of Sociology*, Vol. 86, No 5, pp. 984–1014.
- Doidge, M. and Sandri, E. (2019), 'Friends that last a lifetime': the importance of emotions amongst volunteers working with refugees in Calais†, *The British Journal of Sociology*, Vol. 70, No 2, pp. 463-480.
- Durkheim, É. (1982), *The Rules of the Sociological Method*, S. Lukes (ed.), W. D. Halls (trans), New York, Free Press.
- Georgoulas, S. (2019), Refugee crisis in Lesbos as a state and a state corporate crime, *Revista Universitara de Sociologie*, Vol. 1, pp. 20-33.
- Gordon, S., L. (1981), The sociology of sentiments and emotions, in M. Rosenberg and R. H. Turner (eds.), *Social Psychology: Sociological Perspectives*, New York, Basic Books, pp. 562–569.
- Gouvias, D., Zafeiris, D. and Petropoulou, C. (2020), "This is Their mentality" – The role of habitus on informal educational provision for refugee children in Greece, *R-SocEdu: Research in Sociology of Education*, Vol. 1, pp. 129-142.
- Habermas, J. (1981), *Theorie der kommunikativen Handelns*, Frankfurt a.M., Suhrkamp.
- Hochschild, A. R. (1975a), Disengagement theory: A critique and proposal, *American Sociological Review*, Vol. 40, No 5, pp. 553–569.
- Hochschild, A. R. (1975b), The sociology of feeling and emotion: Selected possibilities, in M. Millman and R. Kanter (eds.), *Another Voice*, New York, Anchor, pp. 280–307.
- Karakayali, S. (2017), Feeling the scope of solidarity: the role of emotions for volunteers supporting refugees in Germany, *Social Inclusion*, Vol. 5, No 3, pp. 7-16.
- Kemper, T. D. (1981), Social constructionist and positivist approaches to the sociology of emotions, *American Journal of Sociology*, No. 87, No 2, pp. 336–362.
- Kleres, J. (2018), Emotions in the Crisis: Mobilising for Refugees in Germany and Sweden, in D. Della Porta (ed.), *Solidarity Mobilizations in the 'Refugee Crisis'*, Palgrave Macmillan Cham, pp. 209-241.
- Kouroutzas, C. and Paraskevopoulos, D. (2021), *Family Reunification Post-Mortem – Dead Border Crossers as Biological Thanato-Citizens*, Athens, Research Centre for the Humanities (RCH).
- Mahmud, B. (2021a), *Emotions and Belonging in Forced Migration*, London and New York, Routledge.
- Mahmud, B. (2021b), Refugees and asylum seekers' emotions in migration studies, *Revista Internacional de Estudios Migratorios*, Vol. 11, No 1, pp. 27-58.
- Papachristou, I. A., Petropoulou, C., Katseniou, E. and Rosas Casals, M. (2019), *Palabras sobre los refugiados: un análisis, mediante redesemánticas, de la construcción social de percepciones de los habitantes de Mitilene en función de los eco-paisajes vividos*, Available at <http://hdl.handle.net/2117/134897>

- Petridou, E. (2017), Folds of Migration: The Story of a Black Dress, in J. Pietsch (ed.), *The Narrative Power of Clothes: Proceedings of the ICOM Costume, Committee annual meeting*, London, 25 – 29 June.
- Petridou, E. (2020), Refugee life-jackets thrown off but not away: Connecting materialities in upcycling initiatives, in P. Schorch, M. Saxer and M. Elders (eds.), *Exploring Materiality and Connectivity in Anthropology and Beyond*, London, UCL Press, pp. 228-247.
- Pöllmann, A. (2019), Intercultural capital, in P. Moy (ed.), *Oxford bibliographies in communication*, Oxford, Oxford University Press, pp. 1–11.
- Pöllmann, A. (2021), Bourdieu and the Quest for Intercultural Transformations, *SAGE Open*, Vol. 11, No 4.
- Rontos, K., Nagopoulos, N. and Panagos, N. (2019), *The Refugee and Immigration Phenomenon in Lesvos (Greece) and the Attitudes of the Local Community*, UK, Cambridge Scholars Publishing.
- Sanchez Salgado, M. R. (2022), Emotions in the European Union's decision-making: the reform of the Dublin System in the context of the refugee crisis, *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, Vol. 35, No 1, pp. 14-38.
- Scheff, T.J. (1977), The distancing of emotion in ritual, *Current Anthropology*, Vol. 18, No 3, pp. 483–505.
- Schmitz, H. (2019), *New Phenomenology. A brief introduction* (R. O. Müllan, Tran.), Milan, Mimesis International.
- Shott, S. (1979), Emotion and social life: A symbolic interactionist analysis, *American Journal of Sociology*, Vol. 84, No. 6, pp. 1317–1334.
- Svašek, M. (2010), On the Move: Emotions and Human Mobility, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, Vol. 36, No 6, pp. 865–880.
- Topali, P. (2021), Teaching Anthropology at 'Crisis' Times at the Greek Borders: Emergency Temporalities Entering the Classroom during the Refugee Crisis in Lesbos, *Teaching Anthropology*, doi: <https://doi.org/10.22582/ta.v10i2.508>
- Topali, P. (2020), Visual Regimes of Mobility Photographic Exhibitions on Refugees during the Financial Crisis in Greece, *Vis Anthropol Rev*, Vol. 36, pp. 319-342.
- Tsilimpounidi, M., Tselepi, N. Pangalos, O. and Petropoulou, C. (2019), Representing and commoning the refugee crisis: The 'assemblage' of the Lesbos Migration Atlas, *Journal of Visual Political Communication*, Vol. 7, No 1, pp. 11-42.
- Turner, J. H. and Stets, J. E. (2006), Sociological theories of human emotions, *Annual Review of Sociology*, Vol. 32, No 1, pp. 25–52.
- Wilson, N. H. and Lande, B. J. (2005), Feeling Capitalism: A Conversation with Arlie Hochschild: Conducted 5 May 2005, *Journal of Consumer Culture*, Vol. 5, No 3, pp. 275–288.
- Xypolytas, N. (2017), The country of origin as a preparation stage: Towards a holistic approach to migrant exclusion, *International Journal of Sociology and Social Policy*, Vol. 37, No 13/14, pp. 729-742.
- Zissi, A. (2018), Mental health in refugee children and youth, in A. Hamburger, C. Hancheva, S. Ozcurumez, C. Scher, B. Stankovic and S. Tutnjevic (eds.), *Forced Migration and Social Trauma: Interdisciplinary Perspectives for Psychoanalysis, Psychology, Sociology and Politics*, London & New York, Routledge, pp. 116-125.